

نگاهی به آثار موجود نقاشی قدیم ایران

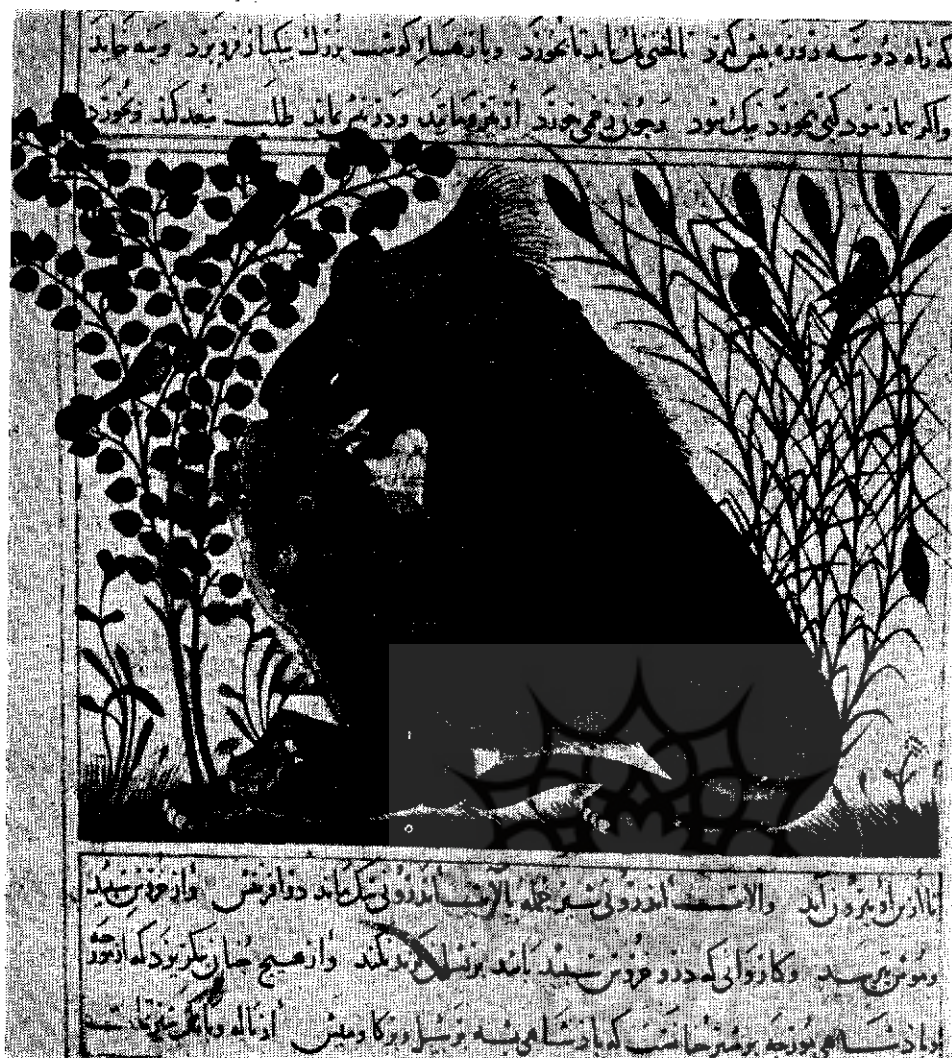
از دکتر عیسی بهنام

ایام گرم تابستان در کنار حوضخانه‌هایی که در نتیجه جریان آب در حوضهای کاشی هوای مطبوع بوجود می‌آوردند و روی مخده‌هایی که از زریها و مخملهای اصفهان و یزد و کاشان ساخته شده بود تکیه میدادند و شاهنامه‌ها و خمسه‌های نظامی و کلیله و دمنه‌هایی را که بدست خوشنویسان مشهور نوشته شده بود و صفحاتش بوسیله معروفترین نقاشان، مصور شده بود با عشق و شغف و ایمان مقدسی در دست گرفته صفحات آنها را دور از روشناییهای شدید ورق می‌زدند و اشعار آن را میخواندند و از دیدن رنگهای شفاف نقاشیها لذت می‌بردند. روحشان تقویت میشد و چشمشان روشن میگشت. امروز مردم به تماشای فیلم سینما میروند و در کنسرتها حضور مییابند. لذت مطالعه آن کتب در آن حوضخانه‌ها و هوای لطیف و خنک و پرسیاهی کاخهای زیبایی که شباهت به مساجد داشت و داخل و خارج آن از کاشیهای رنگین پوشیده شده بود، از شنیدن يك قطعه موسیقی یا دیدن يك شاهکار بهزاد و رضا عباسی کمتر نبود. می‌گویند شاه عباس خود شمع بدست گرفته تا نقاش مورد توجه وی رضا عباسی کار نقاشی صفحه‌ای را تمام کند و باز شنیده شده است که آن سلطان با قدرت دست میرعماد خوشنویس معروف را بوسیده است. این صفحات نمی‌توانند در معرض تماشای عموم قرار گیرند زیرا آفتاب رنگ آنها را می‌برد و شفافیت اصلی خود را از دست میدهند. تنها راه نشان دادن آنها این است که از پیشرفت هنر عکسبرداری استفاده شود و عکسهای بسیار خوب از آن تهیه گردد و به مردم نشان داده شود. انشاء الله روزی این کار خواهد شد.

اینک تا چنین روز برسد ما میتوانیم تا آن اندازه که مقدور

در میان هنرهای ایران در دوره اسلامی، نقاشی ایران کمتر از همه مورد مطالعه خارجیان قرار گرفته است. در میان هم‌میهنان ما، تاکنون کسی کتاب جامعی که نقاشی قدیم ایران را به صورت مجزی و مستقل و مشروح نشان دهد به چاپ نرسانیده است. بالاخره روزی باید این کار انجام گیرد. امروز مطالعه نقاشی ایران برای آنهایی که علاقمند به این کار باشند کار آسانی نیست. علت اصلی، مشکل بودن تهیه و چاپ کتاب راجع به نقاشی قدیم ایران و موجود نبودن اصل این نقاشیها در ایران است. در واقع تقریباً از یکصد سال پیش تمام کتب مصور ایران از کشور ما خارج شده و بموزه‌های مختلف امریکا و اروپا و افریقا و نزد مجموعه‌داران ملل مختلف فرستاده شده است. تنها در کتابخانه سلطنتی گلستان چند کتاب مصور از عهد تیموریان و تعدادی آلبوم صفحات نقاشی یا مرقع موجود است که خوشبختانه نیمی از آن جزو بزرگترین شاهکارهای هنر نقاشی ایران است. علاقمندان هنر نقاشی قدیم از این امر بسیار خوشوقتند ولی بسیاری از آنها هنوز هیچ يك از این صفحات نقاشی را بیچشم ندیده‌اند.

اگر علاقمندان به هنر نقاشی، نمیتوانند این صفحات مصور را بیچشم ببینند تقصیری از کتابخانه سلطنتی گلستان نیست، زیرا این صفحات مصور برای این ساخته نشده‌اند که هر کس بتواند آنها را ببیند. آنها برای امرا و سلاطینی مانند شاه رخ و بایستقر و شاه طهماسب و شاه عباس ساخته شده بودند که نه تنها عشق بی‌پایانی به این هنر داشتند بلکه خود آنها نیز از فرط علاقه به نقاشی نزد استادان هنر، مشق می‌گرفته و بزرگترین لذت برای آنها دیدن این صفحات بود.

صفحه مصوری از منافع الحيوان ابن بختیشو

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

مجموعه علوم انسانی

در مجلات به چاپ رسانید در سال ۱۹۲۹ کتابی تحت نام مینیاتور ایران در قرون ۱۲ تا ۱۷ منتشر نمود. در آلمان M. Ernest Kuehnel در سال ۱۹۳۹ و ۱۹۵۹ مطالعات عمیق خود را راجع به نقاشی ایران در ضمن چاپ کتب و مقالات متعدد عرضه نمود. آقای مجتبی مینوی در سال ۱۹۰۶ با همکاری M.A.J. Arberry و M.E. Blochet مجموعه Chester Beatty را در ۲ جلد در شهر دوبلن منتشر نمود. این کتب حاوی کلیاتی مربوط به نقاشی ایران بودند. قبل از جنگ اخیر M.I. Stchoukine نقاشی ایران در عهد خلفای عباسی و ایلخانیان را مطالعه نموده و در سال ۱۹۳۶ کتابی در Bruges تحت همان عنوان بطبع رسانید.

است هنر نقاشی ایران را مطالعه کنیم. قبل از هر چیز کلمه مینیاتور را برای خارجیان بگذاریم و برای خود عبارت کوتاه نقاشی قدیم ایران را انتخاب کنیم. تعداد کتابهایی که به زبان فرانسه یا انگلیسی درباره نقاشی قدیم ایران تا این تاریخ نوشته شده چندان زیاد نیست. در سال ۱۹۱۲ M.F.R. Martin کتابی تحت عنوان مینیاتور و نقاشان ایران و هند و ترکیه در ۲ جلد در لندن به زبان انگلیسی چاپ کرد. در سال ۱۹۲۸ M.T.W. Arnold در آکسفورد کتابی تحت نام نقاشی در اسلام به چاپ رسانید. آقای آرمناک بیک ساکسیان در پاریس تحقیقات زیاد راجع به نقاشی ایران نمود و گذشته از مقالات متعددی که

صفحه مصوری از منافع الحيوان ابن بختیشو

پروژه گاه نوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

می‌باشد و در سال ۱۹۵۶ با همکاری M.A. Godard کتابی راجع به صفحات مصور موجود در کتابخانه سلطنتی چاپ کرد. بنابر این بهترین کتاب راجع به هنر نقاشی قدیم ایران کتاب بازیل گری می‌باشد. بزرگترین حسن این کتاب این است که ۸۰ صفحه نقاشی رنگین با چاپ بسیار خوب دارد.

کار مهم دیگری که آقای بازیل گری در این کتاب کرده و از عهده دیگران خارج است این است که یک یا چند نمونه از هر مجموعه نقاشی قدیم ایران را که در هر کتابخانه و یا موزه موجود بوده در کتاب خود نشان داده است و انجام این کار مسافرت مشارالیه را به تمام کشورهای که صفحات مصور نقاشی

M.R. Ettinghausen و آقای اقلو، و Basil Gray و Arnold و محمد مصطفی (در قاهره) و قاضی احمد و تعداد دیگری از نویسندگان خارجی نقاشی ایران را مطالعه کرده و کتابهایی راجع به آن طبع رسانیده‌اند. تاکنون در حدود ۵۰ کتاب راجع به نقاشی ایران در عالم منتشر شده ولی امروز اگر کسی بخواهد نقاشی قدیم ایران را مطالعه کند در درجه اول به کتابهای Basil Gray خصوصاً کتاب اخیر او که تحت عنوان Persian Painting در ۱۹۶۱ در لندن منتشر شده و مقالات همان نویسنده در جلد دوم کتاب پوپ (۱۹۳۷) مراجعه می‌نماید. نویسنده مذکور رئیس قسمت شرقی بریتیش موزیوم

بالا : صفحه مصوری از جامع التواریخ رشیدالدین

پائین : صفحه مصوری از کلیله و دمنه کتابخانه دانشگاه استانبول - داستان مربوط بافسون و دزد

ایران در آن موجود است ایجاب نمود . تنها مسافرت به کشورهای مختلف برای این کار کفایت نمی کرده زیرا هر کس بهر کشوری مسافرت کند نخواهد توانست به آسانی از مجموعه های موزه ها یا کتابخانه ها عکسبرداری کند و فقط شخصیت برجسته بازیل گری این گره را گشود . از همه ی آنها مهمتر عکسبرداری از این صفحات بود ، زیرا آنطوری که ما خود در تهران دیدیم ، فقط وسایل عکاسی بازیل گری ، در دو جامه دان بزرگ جای گرفته بود و دوربینهای او از بهترین نوع موجود بود ، و خصوصاً همراه خود عکاس بسیار ماهر داشت . با تمام این اوصاف ، عجیب نیست که کتاب بازیل گری راجع به هنر نقاشی ایران ، امروز در حد بالای تمام کتابهای هم نوع خود قرار گرفته باشد و حتی کتابی که یونسکو راجع به کتب مصور کتابخانه سلطنتی گلستان تهیه نموده از حیث چاپ نمی تواند با کتاب بازیل گری رقابت نماید .

از این کتاب به علت گرانی قیمت بیش از چند جلد وارد کشور ما نشده و بعید نیست که بسیاری از خوانندگان این مجله اطلاعی از وجود آن نداشته باشند .

اکنون که خلاصه ای از صورت کتبی را که راجع به هنر نقاشی قدیم ایران چاپ شده ارائه دادیم برای شروع در تحقیق

راست : صفحه مصوری از شاهنامه کتابخانه توپ قابوسرای استانبول - داستان مربوط به سیمرغ زال را به کوه قاف میبرد چپ : صفحه مصوری از شاهنامه کتابخانه توپ قابوسرای استانبول - داستان مربوط به دیدن کئیزکان رودابه ، زال را در کنار آب

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

کتابها برخوردار خواهند خورد .
سنگ عیار- نسخه‌ای از این کتاب با تصاویر متعدد موجود است (Bodleian Library) . این صفحات مصور یکی از قدیمترین نمونه‌های نقاشی ایران است که تا امروز سالم مانده و اهمیت آن بیشتر از این نظر است که این نسخه قدیمی که هم‌زمان با اواخر دوره سلجوقی (نیمه اول قرن هفتم هجری) است تمام خصوصیات و سنتهای نقاشی ایران در عهد ساسانیان را دربردارد و نشان میدهد که نقاشی ایران در زمان سلجوقیان از سنن قدیم خود استفاده میکرد و برخلاف بعضی نویسندگان که عقیده دارند ابتدای تاریخ نقاشی ایران با اصطلاح درمکتب بغداد قرار دارد صفحات مصور ایرانی نشان میدهد که در زمان

راجع به این هنر، لازم است خلاصه‌ای از مجموع کتب مصوری را که بوسیله هنرمندان ایرانی ساخته و تهیه شده و امروز خارج از ایران است معرفی نماییم :
ممکن است خوانندگان ، از خواندن نام کتابهای خطی که تا این تاریخ وارد موزه‌ها و مجموعه‌های خطی شده و صفحات آن مصور بوده‌اند خسته شوند ، ولی سبک این مجله تحقیق است ، ما سعی می‌کنیم لااقل خلاصه‌ای از کتابهای دستی مصور معروف ایران را در این صفحات از نظر بگذرانیم . ذکر نام این کتب برای روشن کردن تاریخ نقاشی ایران بسیار مفید است . زیرا تحقیق کنندگان هنر نقاشی ایران اگر بخواهند به راهنمای موزه‌های مختلف مراجعه کنند هر دقیقه به نام یکی از این

سلجوقیان هنرمندان ایرانی برای ایجاد صفحات مصور کتب، احتیاجی به تقلید از مکتب بغداد نداشته‌اند. خصوصاً که در آن زمان در بغداد قدرت قابل توجهی وجود نداشته که هنرمندان در اطراف آن گرد آیند و مکتب هنری بوجود آورند.

از سوی دیگر کتاب سمک عیار مسئله نفوذ مغول را نیز رد میکند زیرا در آن موقع هنوز لشکریان مغول پای به خاک ایران نگذاشته بودند که بتوانند احیاناً هنرمندان را در تهیه صفحات مصور خود هدایت نمایند.

در حقیقت سبک نقاشی صفحات مصور در کتاب سمک عیار بقدری شبیه به نقوش ظروف سفالین معروف به «مینایی» ری و کاشان و ساوه و ورامین‌اند که میتوانیم بگوییم شاید نقش کنندگان آن یکی بوده و یا لاقلاً شاگردان همان نقاشان صفحات مصور سمک عیار نقوش روی ظروف سفالین اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم ایران را بوجود آورده‌اند.

منافع الحيوان ابن یختیشو - این کتاب در زمان سلطنت غازان خان (۶۹۴ - ۷۰۳) در مراغه نوشته شده. ابن یختیشو طبیعی مسیحی در خدمت خلیفه المتقی در بغداد بود که در تاریخ ۳۳۰ کتاب منافع الحيوان را برای خلیفه نامبرده به زبان عربی تدوین کرد و بوسیله عبدالهادی آنرا به زبان فارسی برای سلطان غازان ترجمه نمود و احتمالاً همان نسخه اصلی غازان است که امروز در کتابخانه "Pierpont Morgan" در شهر نیویورک تحت شماره M. 500 محفوظ میباشد. رقم سوم تاریخ تحریر کتاب کاملاً معلوم نیست اما احتمالاً کتاب در تاریخ ۶۹۸ در شهر مراغه اتمام یافته است.

این کتاب شامل ۹۴ صفحه مصور میباشد ولی صفحات نقاشی خیلی بزرگ نیستند و بدبختانه تمام صفحات نقاشی شده با انجام کتاب همزمان نمی‌باشد و تعدادی از آنها در دوره‌های جدیدتر، کشیده شده‌اند.

سبک کار این کتاب، با سبک تزیینی نقاشی ایران اختلافی دارد و حیوانات و درختها و مناظر تا اندازه‌ای نزدیک به طبیعت میباشد ولی موضوع کتاب که مطالعه حیوانات و نباتات است طبعاً هنرمند را وادار به اتخاذ سبک بخصوصی نموده است. کتاب دیگری که از حیث صفحات مصورش، شباهت به منافع الحيوان ابن یختیشو دارد کتاب جامع التواریخ رشیدی است که در زمان حیات وی نوشته شده و اکنون در انجمن پادشاهی آسیایی دانشگاه ادینبورگ محفوظ است. (۷۱۴ هجری) این کتاب نیز در شهر تبریز برشته تحریر درآمده است.

کتاب سومی که صفحات مصورش به دو کتاب نامبرده در بالا شباهت دارد، کتاب آثار الباقیه، تألیف البیرونی است که آن نیز در تاریخ ۷۰۷ هجری در شهر تبریز نوشته شده و اکنون در کتابخانه دانشگاه ادینبورگ است.

برای اینکه از آذربایجان و از دوره سلاطین ایلخانی بیرون برویم، شاهنامه مجموعه Demotte را که در شهر تبریز در تاریخ ۷۳۱ یعنی در اواخر دوران ایلخانیان نوشته شده نام میبریم. در این شاهنامه جنبه تزیینی بر طبیعت سازی می‌چربد. تقریباً تمام خصایص نقاشی ایرانی خالص، در صفحات این کتاب دیده میشود. آسمان با ورقی از طلا اصل ساخته شده. قوانین پرسیکتیو بهیچوجه رعایت نشده ولی نقش سوارانی که بدنبال اسکندر به جنگ اژدها میروند با تناسب کامل ترکیب یافته و روی یک سطح قرار دارند.

جزو همین دسته باید کتاب کیلیله و دمنه کتابخانه دانشگاه استامبول را دانست. این کتاب نیز در شهر تبریز نوشته شده (۷۶۲ - ۷۷۶). در بعضی از صفحات آن، درختها و مناظر و کوهها به سبک چینی در آن نقش شده است و در بعضی دیگر مناظری مانند داستان دزد در خانه، هیچ اثری از اصول نقاشی چین در آن دیده نمی‌شود.

شاهنامه دیگری در کتابخانه توپ قاپوسرای در اسلامبول موجود است که در تبریز در تاریخ ۷۷۲ نوشته شده و یکی از بهترین صفحات آن بردن زال بوسیله سیمرغ در بالای قلل البرز است و بهمین طریق صفحه‌ای که زال را در حال شکار مرغی در مقابل رودابه نشان میدهد و صفحه دیگری که جنگ منوچهر علیه تور را نقش نموده از شاهکارهای موجود در این شاهنامه میباشد.

با ذکر چند کتاب بالا معلوم میشود در زمان سلطنت ایلخانیان در آذربایجان (۶۵۴ - ۷۳۶) هنرمندان ایرانی از علاقه پادشاهان به هنر نقاشی استفاده کرده به مراغه یا تبریز آمدند و به کار مصور نمودن کتب پرداخته و مکتب هنری تبریز در عهد ایلخانیان را بوجود آوردند ولی اطلاق کلمه مغول به این مکتب صحیح نیست زیرا این هنر در ایران وجود داشت و تکامل آن مصادف با عهد سلطنت خانواده مغول شد. شکی نیست که سربازان یا سلاطین مغول هیچ دخالتی در تشکیل این هنر نداشته‌اند جز این که باتشویق هنرمندان و خریدن کتابهای آنها در برقرار نمودن مستمری و پاداش، باعث پیشرفت این هنر در ناحیه فرمانروایی خود گردیدند.